

Kovács Péter

Galénos és a markomann háborúk

Aligha vitatható, hogy a pergamoni (latin polgári nevén talán) Claudius Galenus [Kr. u. 129–kb. 199 (vagy talán 216)] az antik orvostudomány egyik legnagyobb, bizonyosan legtekintélyesebb alakja volt. A görög, a nyugati, de az arab orvoslásra gyakorolt hatása is hihetetlen nagy volt. Galénos smyrnai és alexandriai tanulmányai után szülővárosában működött gladiatorok orvosaként, már akkor csodaorvosként tartották számon. Marcus Aurelius uralkodásának az elejétől kezdve Rómában praktizált (Kr. u. 162–166). A híres filozófus Eudémos (Marcus Aurelius egyik tanára) meggyógyítása után híres és nyilvános anatómiai bemutatóival a legmagasabb udvari körökkel is kapcsolatba került, consularis pártfogókkal büszkélkedhetett. A pestisjárvány elől 166-ban hazaköltözött orvos (Kühn XIX,15. Másképpen: XIV,648) az uralkodók kívánságára részt vett a markomann háború első szakaszának aquileiai eseményeiben 168–169 telén, így személyesen élte és láthatta meg a járvány pusztítását. Marcust ügyesen tudta lebeszélni eredeti szándékáról, hogy személyesen kísérje el a háborúba (l. lejjebb). Ezután újra Romában telepedett le, a markomann háború idején éveken át a még gyermek Commodus orvosa volt, de kezelte később magát az uralkodót is. Marcus halála után is fennmaradtak a jó kapcsolatai az udvarral, ahol legalább a századfordulóig gyakorló orvosként működött. Valószínűleg ekkor, vagy arab forrásaink szerint csak 87 éves korában hunyt el Kr. u. 216-ban.

Gyakorló praxisa mellett azonban sokkal híresebbé vált szerteágazó szakírói tevékenysége miatt. Mivel szerinte a jó orvosnak egyben jó filozófussá is kell válnia – erről egy külön traktátust is szerzett (*Quod optimus medicus sit quoque philosophus*) – számos értekezést írt orvostudományos munkássága mellett filozófiai, grammatikai és rhétorikai témakörökben is. Az utókorra mégis leginkább orvosi szakmunkái voltak igen nagy hatással. Évtizedes munkássága révén igen sok művet szerzett, ezekről két külön összesítő jegyzékben, részben önéletrajzi értekezésben számolt be (*De libris propriis liber, De ordine librorum suorum ad Eugenianum*). Művei még azt a csapást is elszenvedték, hogy Kr. u. 192-ben a Templum Pacis leégése során a közeli könyvtárban művei nagy része is odaveszett, többnek más kézírata pedig nem létezett (Kühn XIII,66, XIX,19). A galénosi corpus méretére jellemző, hogy több munkáját idővel teljesen újraírta,

illetve számos keresztutalás, átvétel történik az egyes műveiből a másikba (egy ilyenre alább is láthatunk példát). Maga a corpus (több száz munka köthető eredetileg a nevéhez) jelenleg 83 bizonyosan saját munkából áll, 19 eredetisége vitatott, 45 bizonyosan más szerzőtől származik, 19 töredékes, 15 pedig Hippokratéshez írott kommentár. Fennmaradt még mintegy 80 további munkájának latin/arab fordítása. Az orvoslással kapcsolatos munkái a szaktudomány minden részére kiterjednek, így külön művekben és terjedelmesen foglalkozott a fiziológiával, az anatómiával, a chirurgiával, a therapeutikával, a pharmacológiával és az orvoslás elméleti teóriáival. Hihetetlen nagy tekintélyének köszönhetően igen sok kézírata maradt ránk eredetiben, vagy latin/arab fordításban. Hatalmas munkásságára jellemző, hogy kritikai összkiadása a mai napig nem készült el, csak Kühn régi, meglehetősen rossz kiadására vagyunk kénytelenek hagyatkozni. Munkái szinte kimeríthetetlen kincses tárnak bizonyulnak nemcsak az orvoslás története, de az ókor kutatói számára is. Többek között vizsgálták már korának római társadalmára, de a zsidókra és keresztényekre utaló helyeit, kijelentéseit is. A Marcus uralkodása idején kitört hatalmas járványnak pedig maga Galénos a legfontosabb forrása. Önéletrajzi jellegű munkáiban, de néha máshol is, többször utalt a markomann háború Pannonia környéki eseményeire. Jelen helyen ezekkel az adataival foglalkozom.

De temperamentis 2.5 (Kühn I,618)

Kiadás: Ed. G. Helmreich, Galeni de temperamentis libri III. Leipzig 1904 (repr. Stuttgart 1969) 1–115.

Velük szemben azonban, akik nedves és hideg vidéken laknak, az illyreknek, a germánoknak, a dalmatáknak, a szarmatáknak és minden scythia népnek, a haja jól és arányosan nő, vékony, egyenes és vörösseszőke ...

K.P.

A *De temperamentis* három könyvében foglalta össze Galénos a testnedvekről: vér (áll: tűz, víz, levegő föld, ezért hideg és nedves), nyák (áll: víz, ezért meleg és nedves), sárga- (áll: tűz, ezért meleg és száraz) és fekete epe (áll: föld, ezért hideg és száraz), utóbbiaknak az egyes ember, népek jellegzetességeit, életét befolyásoló elegyeiről szóló elképzeléseit. Az első forrásból nyilvánvalóan kiderül, hogy Galénos nem ismerte különösebben a Duna-vidéket, kortársaihoz hasonlóan erre vonatkozóan is toposokat használt.¹ Az éghajlat itt hideg és nedves, a tél túlságosan kemény (cf. *De caus. morb.* I.3 Kühn VII,11). A fenti részben Galénos azt az egyik hippokratészi (*De aëre, aquis et locis*) iratra visszamenő elméletet fejtette újra ki, mely szerint a helyi klimatikus viszonyok

1 *I. Borzsák*, Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken. *DissPann* I/6. Budapest 1936, 33-39.

az egyes népek közös jellemzőit is befolyásolják. Ilyen, hogy a Duna-vidéki és általában az északi népek haja vörösseszőke, a bőrük (kelták és germánok említésével) fehér, lágú és szőrtelen (cf. 2.6, továbbá In Hipp. epid. III comm. 3.72, In Hipp. de nat. hom. comm. 3.6). A testi jellegzetességek mellett az éghajlat az egyes ember lelki alkatát, temperamentumát is befolyásolja (Quo animi mores corp. temp. sequantur: Script. Min. II, 32–79). Így jön létre az ember galénosi négy alaptípusa is: a sanguinikus, a cholericus, a melancholicus és a phlegmaticus. Az itt említett illyrek szinte bizonyosan a pannonokkal is azonosak a dalmaták külön való említése miatt.

De praecognitione 9.5-6, 8 (CMG V.8.1. p. 118,16–17, 20–27, 118,33–119,2)

Kiadás: De praenotione ad Posthumum (Epigenem). Ed. C. G. Kühn, Claudii Galeni opera omnia XIV. Leipzig 1827 (repr. Hildesheim 1965) 599–673, V.

Nutton, Galen on prognosis. Edition, translation and commentary. Corpus Medicorum Graecorum 5.8.1. Berlin 1979.

Nem sokkal Lucius visszatérése után egy másik, a germánok elleni háború kezdődött. ... A (két császár) már elutazott a városból, hogy hadba vonuljon. Miután elhatározták, hogy a telet Aquileiában töltik, csapataikat ide gyűjtötték össze, és itt készültek fel a hadjáratra, értem küldtek azzal a paranccsal, hogy utazzak hozzájuk. Lucius azonban a tél közepén az istenek közé költözött át (sc. meghalt), bátyja pedig a holttestét Rómába szállította és intézkedett az ilyenkor szokásos dolgok megtételéről. A germánok elleni háborúba indulva pedig megparancsolta, hogy én is kövessem. Léven jó és emberszerető, ahogy Te is tudod (sc. Epigenés), meg tudtam arról győzni, hogy Rómában hagyjon. ... Miközben a várakozások ellenére hosszabb ideig volt kénytelen a germán háborúval foglalkozni (sc. Marcusnak), sok filozófiai és orvostani értekezést írtam meg ...

N.I. –K.P.

Galénos utóbbi műve a korábbi munkái közé tartozik, amely még Marcus Aurelius életében, Kr. u. 178 körül íródott. Ebben a művében a saját praxisából merítően, egyes esetekre [mint Commodusé (9.7, 12.1) és Marcusé (11)] kitérve az orvosi prognózisokról számol be. Emiatt a munka szükségszerűen több életrajzi jellegű adatot is tartalmaz. Ezek közül talán a legfontosabbak a fenti szakaszok, amelyekben Aquileiába való hívásáról, az uralkodók készülő germán ellenes hadjáratáról, az ott dühöngő járványról, illetve Lucius Verus haláláról számol be 168–169 telén. Verus halála után a készülő hadjáratára Marcus Galénost is magával akarta vinni, de az orvos ügyesen elhárította az uralkodó kérését, majd ezt követően Rómában maradhatott és Commodus orvosaként is működött (cf. XIX,18–19). A következő rövid idézet azonban talán még fontosabb. Tudvalévő, hogy a háború során markomann és quad csapatok legyőzve Marcus csapatait Itália területére léptek és megostromolták Aquileiát. Ennek időpontja

azonban igen vitatott, az 167–171 közötti évek mindegyikére keltezték. A többi forrást (Amm. Marc. 29.6.1, Dio LXXI.3.2, Luk. Alex. 48) kiértékelve arra következtetésre juthattunk, hogy az eseményre leginkább 170 körül kerülhetett sor: FPA p. 235–250. Ez a szakasz utóbbi vélekedésünket teljes egészében bizonyossá teszi, mivel arról ír, hogy a korábbi számításokkal szemben a háború jócskán elhúzódik (cf. *De libris propriis* XIX,19, ahol a háború remélt gyors befejezésről ír). Ha valóban sor került volna már korábban az ellenséges betörésre, Marcus aligha indulhatott volna el a gyors győzelem és hazatérés reményében. Mindezek alapján nyilvánvaló, hogy a Lukianos által említett nagy vereség csak ezután (Marcus és Galénos találkozása, illetve 169-es háborúba való elindulása után az év szeptemberében) következett.²

De libris propriis liber XIX,17–19

Kiadás: *De libris propriis liber*. Ed. J. Marquardt–I. Müller-G. Helmreich, *Claudii Galeni Pergameni Scripta minora II*. Leipzig 1891 (repr. Amsterdam 1967), 91–124.

Miután Rómából való visszatérésem után szülővárosomban telepedtem le, és a szokott foglalkozásomat űztem. Azonban csakhamar megérkezett Aquileiából a császárok levele, amelyben hívtak. Elhatározták ugyanis, hogy a téli táborozás után a germánok ellen vonulnak. Útnak indultam hát kényszerűségből, abban reménykedve, hogy kérésemre visszaengednek ... Miután megérkeztem Aquileiába, úgy neki dühödött a pestis, mint soha ezelőtt, úgyhogy a császárok kevés katona kíséretében tüstént Rómába menekültek, a többség azonban csak nagy nehezen és hosszú idő múltán menekült meg. Ezalatt igen sokan elpusztultak, nemcsak a pestis következtében, hanem mivel mindez a tél közepén történt. Minthogy Lucius útközben elköltözött az élők sorából, holttestét Marcus Rómába szállíttatta. Miután istenné avatta, minden erejével a germánok elleni háborúra készülődött, megparancsolta, hogy én is kövessem. Végül meggyőztem, hogy maradhassak azt mondván, hogy Asklépios, a hazai istenem ennek az ellenkezőjét parancsolta. ... Mivel tisztelte az istent, megparancsolta, hogy ott várjam meg a visszatérését, míg ő viszont elindult hátrahagyva a még gyermek fiát, Commodust, mivel azt remélte ugyanis, hogy hamar befejezi a háborút.

N. I. –K. P.

Ahogy már említettük, az öregedő Galénos két könyvben is közzétette (a 190-es évek vége felé) korábbi műveinek katalógusát. Ezek közé tartozik ez a munka is, amely az előzőhöz hasonlóan sok életrajzi adatot is tartalmaz az orvosra vonatkozóan. Ahogy láthatjuk, utóbbi szakasz a *De praecognitione* idev-

2 Cf. V. Nutton, *Galen on prognosis. Edition, translation and commentary. Corpus Medicorum Graecorum 5.8.1*. Berlin 1979, 210–213, Birley, op. cit., 162, Schlange-Schöningen, op. cit., Commodus: 179–186, Marcus: 187–197.

gó részének az átvétele, az egyetlen különbség, hogy itt Galénos az ürügyet is megadta, amellyel Marcus kérését megtagadta: mondván ezt Asklépios tiltotta meg neki. Nyilvánvalóan nem szerette volna a háborús életmód kényelmetlenségeit vállalni, ráadásul éppen az általa elviselhetetlen hidegnek tartott Duna-vidéken (cf. De caus. morb. I.3 Kühn VII,11). Jelentős különbség viszont a járvány pusztításának leírása. Különösen a római sereg körében. Csak Galénos alábbi helye alapján válik érthetővé a HA vita Marci azon adata, mely szerint a praefectus praetorio és a sereg jó része odaveszett: 14.4. *quod amissus esset praef. pr<a>etorio Furius Victorinus, <a>tqu[aj]e pars exercitus interisset ...* (cf. 17.2). Galénos alapján a pusztulásuk oka világosan nem a barbár támadás, hanem maga a járvány. Minden emberi számítás szerint a járvány áldozata lett M. Servilius Fabianus Maximus négy rabszolgája és szabadosa, köztük két medicus (!) is (cos. suff. 158) (CIL V 868–870 = Inscr. Aq. 489–490, 492, IG XIV 2343=Inscr. Aq. 491), akiknek maga a consularis állítatott helyben szobrokat és síremlékeket. Aquileiában való tartózkodásuk egyetlen indoka lehetett, hogy a consularis az uralkodó(k) comeseként részt vett a hadjáratban. Galénos utolsó idézett mondata talán még jobb bizonyítéka a markomann háború 169-ben remélt gyors befejezésének, amelyet a csak a következő évben bekövetkezett katasztrófa akadályozott meg (cf. De praecog. 9.8).³

De antidotis libri I.1 (XIV,4,11–13)

Kiadás: De antidotis libri II. Ed. C.G. Kühn, Claudii Galeni opera omnia XIV. Leipzig 1827 (repr. Hildesheim 1965), 1–209.

Ilyen volt az állapota (sc. Marcusnak) a Duna-vidéken folyó germán háború idején is, amikor engedélyt kértem tőle az itt (sc. Rómában) tartózkodásra.

K. P.

Galénos farmakológiai munkái közül fontos szerephez jutott az élete vége felé írt, az ellenmérgekről, ellenszerekről, különösen az első könyvben a theriacákról szóló, javarészt korábbi munkák szemelvényein alapuló két könyv. A mű elején tett utalást a szerző a markomann háborúra, amikor utóbbiak fogalmának meghatározásánál a Galénos által Marcus Aureliusnak naponta adott, talán ópium tartalmú, ezáltal a fájdalmait csillapító szerre tért hosszabban ki (I.1). Marcus Aurelius gyomorpanaszainak Galénos által való kezelésére nem 169-ben, ahogyan írja a korábbi orvosai által adott készítmények hatástalanok voltak, hanem inkább csak az uralkodó Rómába való visszatérése után kerülhetett sor 176 őszén. Az is kétséges, hogy utóbbi szer valóban okozott-e az uralkodónál

3 Schlange-Schöningen, op. cit., Aquileiába hívása: 144–147, Marcus kérése: 173–178, gyors visszatérés reménye: 177, Anm. 18.

kábítószerrel való függést, ahogyan azt többen is feltételezik.⁴ Jelen részben csak röviden, időhatározó jelleggel tett utalást az uralkodó állapotára a 169-es háború idején, amikor először vizsgálta.⁵

De anatomicis administrationibus 3.5

Kiadás: *De anatomicis administrationibus libri IX*. Ed. C. G. Kühn, Claudii Galeni opera omnia II. Leipzig 1821 (repr. Hildesheim 1964), 215–731.

Még azokról az orvosokról is, akik az anatómiában jártasak, és az emberi testrészeket nagy gonddal tanulmányozzák, kiderülhet, hogy sok dologban tévednek. Emiatt aztán még azok sem voltak képesek felismerni a belek elhelyezkedését, akik Marcus Aurelius háborúja idején egy ellenséges elesett germánt fel akartak boncolni.

K. P.

Galénos egyik legfontosabb és legnagyobb hatású munkája volt az anatómiai kézikönyve, amellyel újra és újra felhívta a figyelmet a praxis és az anatómiai ismeretek fontosságára. Ennek már létező korábbi verziója után, a 170-es évek végétől dolgozott végső, 15 könyv terjedelmű változatán. Ennek utolsó könyvei szintén elvesztek a tűzvészben, ezért azokat újra kellett írnia. A görög eredeti csak az első 9 könyvre terjedően maradt fenn, de a többinek ismert az arab fordítása. Ebben az egyes testrészeket külön könyvekben tárgyalta, így a harmadikban foglalkozott a nyirok- és idegrendszerrel. Máshonnan is tudjuk, hogy Galénos nem valami nagy véleménnyel volt a hadjáratokat megjárt, Marcust kezelő orvosokról, főleg gyakorlati és anatómiai ismereteikről (e. g. *De praecog.* 11.1–8. CMG V.8.1. p. 126,16–130,10).⁶ Ugyanakkor a fenti adat is igen jól mutatja, hogy a háborúban lévő császári udvarban tartózkodó orvosoknak mégis volt anatómiai érdeklődése. Nem véletlen az sem, hogy a boncolást csak értéktelennek tartott barbárokon, jelen esetben germánokon gyakorolhatták, hiszen az elhunyt teste a rómaiak számára szent és sérthetetlen volt. Fenti, nyilvánvalóan nem túl gyakori eset alighanem már a háború azon időszakára keltezendő, amikor Kr. u. 171 után a harci cselekmények már a barbárok földjére szorítkoztak. Utóbbi hely már csak azért is fontos, hiszen közismert, hogy Galénos csak majmokon és más állatokon végzett boncolást, és azokon tett megfigyeléseit alkalmazta emberekre is.⁷

4 T. W. Africa, The opium addiction of Marcus Aurelius. *Journal of the History of Ideas* 22, 1961, 97–102, de: V. Nutton, Galen on prognosis. Edition, translation and commentary. *Corpus Medicorum Graecorum* 5.8.1. Berlin 1979, 218, a keltezését illetően: 217, Birley, op. cit., 179, 216.

5 Cf. L. Winkler, Galens Schrift *De antidotis*. Ein Beitrag zur Geschichte von Antidot und Theriak. *Med. Diss. Marburg* 1980, A. Touwaide, Galien et la toxicologie. in: *ANRW II.37/2* (1994) 1886–1986, kül. 1900–1902, Schlange-Schöningen 2003, 187–204.

6 Birley, op. cit., 196–197.

7 Cf. I. Garofalo, Note filologiche sull'anatomia di Galeno. In: *ANRW II.37/2* (1994) 1790–1833, kül. 1801–1804, R. J. Hankinson, Galen's anatomical procedures: a second century debate in medical epistemology. In: *ANRW II.37/2* (1994) 1834–1855, Schlange-Schöningen

De compositione medicamentorum per genera 3.2 (XIII.604,13–17)

Kiadás: De compositione medicamentorum per genera libri VII. Ed. C. G. Kühn, Claudii Galeni opera omnia XIII. Leipzig 1827 (repr. Hildesheim 1965), 362–1058.

Teljesen gyakorlatlan lévén egy ilyen lehetőségből semmit sem hasznosítanál, ahogy a germán háború idején az orvosok, akiknek lehetősége volt a barbárok holttestének a felboncolására, sem értettek hozzá jobban, mint a mészárosok.

K. P.

A fenti munka Galénos egyik legfontosabb farmakológiai műve. Ebben típusok és összetételük szerinti csoportosításban foglalta össze és rendszerezte az egyes orvosságokat. Művének utóbbi szakaszában is a germán háború során boncolások lehetőségét megkapó, de a gyakorlati munkában járatlan udvari orvosokra utal Galénos. Jelen helyen a majmok felboncolásával kapcsolatban is a gyakorlás, a szervek (itt: az inak elhelyezkedésének) tanulmányozásának fontosságára utal a szerző. Érdekes, hogy itt már több germán felboncolására tett utalást.⁸

Galénos, mint láthattuk, több fontos megjegyzést tett a markomann háborúra utalóan. Utalásai alapján pontosabb képet rajzolhatunk a Kr. u. 169–170 évek kronológiájával kapcsolatban, illetve jobban megismerhettük a háborúban tartózkodó császári udvar jellegét, hiszen az ott tartózkodó orvosok aligha az uralkodó tudta nélkül végeztek tudományos célú boncolásokat. Fenti adataink is igen jól mutatják, mennyire nagy szükség van a régészeti-történeti és filológiai források együttes tanulmányozására, hiszen olyan jelentéktelennek tűnő megjegyzésekből, mint amelyeket Galénos tett a markomann háborúval kapcsolatban, is fontos és pontos kronológiai megállapításokra juthatunk. Ehhez azonban ismételt hangsúlyozva arra van szükség, hogy az ókortudomány rendelkezésére álló forrásokat ne külön-külön vizsgáljuk. Ehhez, ahogy a régi mondás is tartja: *Galenus / dat opes*.

Irodalom

- PIR² G 24, PWRE VII (1910) 578–591, NP IV (1998) 748–756.
 G. SARTON, Galen of Pergamon. Lawrence 1954.
 P. MORAUX, Galien de Pergame, souvenirs d'une médecin. Paris 1985.
 J. ILBERG, Über die Schriftstellerei des Klaudios Galenos. Darmstadt 1974.
 R. J. DURLING, A dictionary of medical terms in Galen. Leiden–New York–Köln 1993.
 D. NICKEL, Bibliographia Galeniana 1900–1993. In: ANRW II/37,2 (1994) 1077–1253.
 V. NUTTON (ed.), The unknown Galen. 2002.
 H. SCHLANGE-SCHÖNINGEN, Die römische Gesellschaft bei Galen: Biographie und Sozialgeschichte. Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte 65. Berlin–New York 2003.

---

medical epistemology. In: ANRW II.37/2 (1994) 1834–1855, Schlange-Schöningen 2003, 96, n. 161.

8 Cf. Schlange-Schöningen, op. cit., 96, Anm. 161.

R. WALZER, Galen on Jews and Christians. London 1949.

Pestis:

- A. R. BIRLEY, Marcus Aurelius. New Haven 1987², 149–151, 249.
- C. BRUUN, The Antonine plague in Rome and Ostia. JRA 16, 2003, 426–434.
- C. P. JONES, Ten dedications to the gods and goddesses and the Antonine Plague. JRA 18, 2005, 293–301.
- D. GOUREVITCH, The Galenic plague: a breakdown of the imperial pathocoenosis. History and philosophy of the life sciences 27, 2005.
- GILLIAM 1961.
- R. J. LITTMAN–M. L. LITTMAN, Galen and the Antonine plague. American Journal of Philology 94, 1973, 243–255.
- J. GREENBERG, Plagued by doubt : reconsidering the impact of a mortality crisis in the 2nd c. A.D. JRA 16, 2003, 413–425.
- M. BUORA, La peste Antonina a Aquileia e nel territorio circostante. In: Roma sul Danubio. Da Aquileia a Carnuntum lungo la via dell'ambra. Ed. M. Buora–W. Jobst. Roma 2002, 93–97.
- R. DUNCAN-JONES, The impact of the Antonine plague. AJA 9, 1996, 108–136.
- R. S. BAGNALL, P. Oxy. 4527 and the Antonine plague in Egypt: death or flight? JRA 13 2000, 288–292.
- U. EHMIG, Die Auswirkungen der Pest in antoninischer Zeit. ZPE 122, 1998, 206–207.
- V. BOUDON, Galien face à la peste antonine ou comment penser l'invisible. In: Air, miasmes et contagion. Les épidémies dans l'antiquité et au moyen-âge. Langres 2001.
- W. SCHEIDEL, A model of demographic and economic change in Roman Egypt after the Antonine plague. JRA 15, 2002, 97–113.
- W. ZWIKKER, Studien zur Marcussäule I. Amsterdam 1941, 10, 57, 65–67, 94, 99, 102, 129, 136, 151, Griechische und Lateinische Quelle zur Frühgeschichte Mitteleuropas III. Hrsg. von J. Herrmann. Berlin 1990, 595–598.
- A korszakról részletesen:* Fontes Pannoniae Antiquae ab a. D. CLXVI usque ad annum D. CXCII. Ed. P. Kovács. Budapest 2006.

Magyarszovát bókoló zsályái